TÚL AZ ISKOLAFILOZÓFIÁKON

Nyíri Kristóf

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, az MTA Filozófiai Kutatóintézet igazgatója
nyiri@mail.elender.hu

Karl Popper szerint a filozófiák s kivált a filozófiai iskolák azáltal hajlamosak az elfajzásra, a filozófiák azáltal korcsosulnak iskolafilozófiákká, hogy idõvel elveszítik kapcsolatukat ama filozófián kívüli problémákkal, amelyek megoldására eredetileg létrejöttek.[1] Filozófián kívüli problémákon Popper itt elsõsorban tudományos problémákat ért, vagy például a politikai élet problémáit;[2] szerencsésnek bizonyulhat azonban egy olyan pontosítás, miszerint a filozófia a tudományban, a politikában stb. fölmerülõ *fogalmi problémák*, vagyis végsõ soron *kommunikációs problémák* megoldásával foglalkozik: új fogalmakat hoz létre ott, ahol az addigi fogalomkészlet immár alapvetõen csõdöt mond.[3] Ez a képlet jól összeegyeztethetõ akár azzal a régebbi formulával is, hogy a filozófia úgymond az elõfeltevések kritikája: a filozófia vizsgálat alá veti azokat a fogalmi keretfeltételeket, amelyeket a maga területén a tudomány, a politika stb. éppenséggel adottnak tekint. Ehhez képest az iskolafilozófiák nem a tudományos, a politikai, a vallási, a mûvészeti stb. élet fogalmi problémáiból, hanem ennek vagy annak a filozófusnak vagy filozófiai irányzatnak a fogalmi problémáiból indulnak ki, s általában belül is maradnak a problémák ezen körén. Közönségük: az iskola többi tagja; nyelvezetük: az iskola zsargonja.

[1] "every philosophy, and especially every philosophical 'school', is liable to degenerate in such a way that its problems become practically indistinguishable from pseudo-problems, and its cant, accordingly, practically indistinguishable from meaningless babble. This … is a consequence of philosophical inbreeding. The degeneration of philosophical schools in its turn is the consequence of the mistaken belief that one can philosophize without having been compelled to philosophize *by problems which arise outside philosophy* - in mathematics, for example, or in cosmology, or in politics, or in religion, or in social life. … *Genuine philosophical problems are always rooted in urgent problems outside philosophy, and they die if these roots decay.*" (Popper: *The Nature of Philosophical Problems and their Roots in Science* [1952], újranyomtatva Popper *Conjectures and Refutations* c. kötetében, 5. kiad. 1974, 71. sk. o.)

[2] Jómagam már a korai hetvenes évektõl kezdve a popperihez hasonló álláspontot vallottam: „Hogy a nagy emberi kérdések a filozófia nyelvén vagy más nyelven fogalmazódnak-e meg, hogy melyik nyelv, milyen forma hordozza a legalkalmasabb választ: ez koronként, társadalmanként, még egyénenként is változó. Mi az ember? mi az élet értelme? merre tart a világ? – választ adni itt nem csak a filozófia próbál. A vallás, a mûvészet, a tudomány sem törekszik másra. Örök filozófiai kérdések már csak azért sem léteznek, mivel a filozófiai gondolkodásmód nem minden kor sajátja; s maguk a filozófiai kérdések is, ahogy az idõk változnak, mások és mások. A filozófiai eszmék történetét (csakúgy, mint a vallások, a mûvészetek, a tudományok történetét) lehetetlen önmagából megértenünk: a filozófiai kérdések filozófián kívüli problémákban – társadalmi, gazdasági problémákban, a korabeli vallás, mûvészet vagy tudomány problémáiban – gyökereznek, s a válaszokat filozófián kívüli tényezõk meghatározóan befolyásolják." (Lendvai–Nyíri, *A filozófia rövid története*, 1974, negyedik, jav. kiad. 1995, "Bevezetés", 7.o.)

[3] Filozófiatörténeti kurzusaim szokásos bevezetõ mondatai 1992 és 1997 (http://www.uniworld.hu/egyetem/filtort/eloadas/eload01.htm) között így hangzottak: „a filozófia sajátos fogalmi feszültségek földolgozására irányuló meg-megújuló törekvés… Ezek a feszültségek eredendõen a filozófián kívül keletkeznek, egymással diszharmóniába került életmódok-intézmények erõterében, eltérõ mintájú-logikájú beszédmódok/nyelvek ütközésébõl. Kiváltképp figyelmet érdemel itt az a diszharmónia, amely a történetileg egymásra torlódó *kommunikációs technológiák* – szóbeliség, írásbeliség, könyvnyomtatás, elektronikus kommunikáció – között lép föl."

A mai magyar filozófia, túlnyomórészt, jellegzetes iskolafilozófia. Magyar nyelven évtizedek óta nem született olyan filozófia, amely konceptualizálni tudná ennek az itt-és-most társadalomnak a problematikáját. Az persze nyilvánvaló, hogy a nemzetközi filozófiai tudományosság átvétele a színvonalas honi gondolkodás mindenkori alapja. Ám a nemzetközi filozófiai tudományosság teljes asszimilációját ma, nálunk, nem egészíti ki valamiféle fogalmi érzékenység az itt és most adódó társadalmi, pszichológiai, szociológiai problémák iránt. Locke és Hume filozófiájának nyilvánvalóan köze volt a korabeli brit társadalomhoz, Kant filozófiájának a korabeli kelet-porosz társadalomhoz és a pietizmushoz, Hegelnek Poroszországhoz, Jamesnek, Deweynak, Rortynak Amerikához; a fiatal Wittgensteinnek köze volt Ausztriához. Magyarországon, mondjuk Eötvös József és a fiatal Palágyi Menyhért bírt sajátosan magyar filozófiai érzékenységgel; s persze Karácsony Sándor és Prohászka Lajos, ám utóbbiak meg a nemzetközi filozófia szerves integrációjára bizonyultak képtelennek. Egyetlen igazi kivétel létezett: Lukács György. Õ volt az, aki valódi kísérletet tett a lényegi magyar tapasztalat és a nagy filozófia szintézisére; de nem talált követõkre.[4]

*

Tekintsük a filozófiát a *bölcsészettudományok* tágabb keretében. A *hagyományos* bölcsészettudományok tárgya s ugyanakkor elõföltétele az írott, a szilárd alakot nyert szöveg. A bölcsészettudományok keletkezése és fejlõdése elõbb az alfabetikus írás elterjedéséhez, a továbbiakban pedig a könyvnyomtatás kialakulásához kötõdött; a kibontakozófélben lévõ bölcsészettudományok eredeti föladata teljességgel *gyakorlati* volt: a mindenkori új kommunikációs közeg sajátosságainak megismerése, azzal a célzattal, hogy az új ismeret a mindennapi életben – az üzletben, az oktatásban, a politikában – *hasznosuljon*. Mármost a nyomtatott írás az utóbbi évtizedekben éppenséggel elvesztette vezetõ helyét a kommunikációs médiumok körében.[5] A bölcsészettudományok ama „válsága", amelyrõl a J. H. Plumb által

[4] Hadd álljon itt, orientációképpen, egy hosszabb idézet Lukácsnak a *Holnap*-antológiáról 1908-ban publikált cikkébõl: „a ... Nyugat felé nézõ magyar ember érzései számára [Ady] talált elõször szavakat, … benne szólaltak meg elõször a magyar kultúrember egészen speciális, idegenektõl nem ismert, velük alig megérthetõ fájdalmai és vágyódásai; azok az érzések, amik minden, a lelkével Nyugaton élõ magyar emberben megvannak – addig, amíg itt él, itt kell élnie. És ez az új magyar érzés új nyelvet teremtett itt meg magának; új mitológia jött létre régi fogalmakból, elavultnak hitt históriai és – látszólag – csak etnográfiai tényekbõl; a közismert, agyonunt 'magyaros' ideológiák váratlanul félelmes, rettentõ mélységekkel teli, vad erõtõl duzzadó jelentõséget kaptak... Ady Endre korszakot alkotó élménye – az irodalomtörténet nyelvén: fölfedezése – az volt, hogy megfordított egy viszonyt, kicserélt egy akcentust: eddig mindenki önmagában arra helyezte a súlyt, hogy Nyugathoz tartozásában szilárd, pozitív és nem problematikus (az önfenntartás ösztöne diktálta ezt neki), és felejteni igyekezett azt, ami ide köti… Ady átlátta, hogy itt van a magyar kultúrembernek tragédiája, az, hogy magyar, és az, amennyi és ami ma Magyarországon lehetséges, és hogy boldogító önámítás csak nekünk, pár hetes vendégeknek Párizsban párizsiaknak érezni magunkat. Az Ady Endre szavaiban és ritmusaiban így konkrét valóságot nyert a magyar élet és a magyar embernek – csupán helyzete szülte – igazi magyar érzései…" (Lukács György, *Ifjúkori mûvek, 1902-1918*, Budapest: Magvetõ Kiadó, 1977, 181. sk. o.)

[5] Mint a közelmúltban John Updike mondatta Bill Gates-szel Gutenbergnek: „Ma már egy egész nemzedék nõtt föl, ha nem éppen kettõ, amelyet ki lehetne üldözni a világból azzal, hogy valamit el kell olvasnia; minden információjukat a televízióból és a videoklipekbõl veszik." (Updike: *Dialogue in Cyberspace*, Lufthansa Bordbuch 5/95, 52. o.) „Az írásbeli mûveltség", – fogalmazott már az ötvenes évek közepétjt McLuhan közeli kollégája, Edmund Carpenter – elvesztette támaszát korunk társadalomszerkezetében." (Edmund Carpenter, *Introduction*, a Marshall McLuhan és Edmund Carpenter által szerkesztett *Explorations in Communication: An Anthology* c. kötetben [1960], London: Jonathan Cape, 1970, x.o.)

1964-ben összeállított, igen ismert gyûjtemény szól, nem más – és ezt a kötet szerzõinek legalább egyike, tudniillik Ernest Gellner már akkor észrevette[6] –, mint az írásbeliség válsága egyáltalán.[7] A válság megoldódik, amennyiben a bölcsészettudományok fokozatosan az új médiumok felé fordulnak, és eleddig ismeretlen és még nem kutatott kommunikációs módokat vizsgálnak: az elektronikusan-digitálisan közvetített hangot, a digitális mozgóképet, a változékony, nem-lineáris szöveget, a multimediális-interaktív hálózódást. Az ilyen vizsgálódások elõbb a régi médium eszközeivel történnek – a multimediális kommunikáció folyamának eseményei a nyomtatott nyelvben kerülnek leírásra –, egyre inkább azonban az új, multimediális eszköztár segítségével is; a vizsgálódás olyan típusa jön létre, amely, megint egyszer, önnön közegére irányul; olyan vizsgálódás, amelynek eredményei a kommunikáció világában való sikeres orientációhoz hivatottak hozzájárulni; a bölcsészettudományok eredeti szerepe újra megelevenedik, noha egy immár megváltozott, illetve radikálisan kibõvült médiumban. A folytonosság fönnmarad, ha föltételezzük, hogy a lineáris-változatlan szöveg olyan funkciókat teljesít, amelyeknek valamiképpen a multimediális-interaktív hálózottság kultúrájában is teljesülniök kell. A változás spontán zajlik: az új nemzedék az új médiumokkal nõ föl, a régi írásbeliség valamiféle formáit azonban nem nélkülözheti. Ezzel az új bölcsészettudományok a régiek örökösei lesznek, közvetítõ szerepet játszanak az interaktív multimédiumok dinamikája és a rögzített szöveg statikája között.

Mert a hagyományos bölcsészettudományok elõföltétele, mondjuk ki még egyszer, a *rögzített* szöveg volt – az írott, láthatóvá lett nyelv. A bölcsészettudomány kezdeteit a homéroszi költemények elsõ leírásai jelentették. A nyelvtan az írott nyelv rendszerezéseként keletkezett: a tiszta szóbeliség nyelve még teljességgel helyzetfüggõ, elválaszthatatlanul összefonódik a nyelven kívüli valósággal;[8] az elsõdlegesen szóbeli kultúrák[9] nagyon is ismerik a *névnek*, nem ismerik azonban a *szónak* fogalmát;[10] Platón megkülönböztetése fõnevek és igék között,[11] vagy

[6] Ernest Gellner: *The Crisis in the Humanities and the Mainstream of Philosophy*, a J. H. Plumb által szerkesztett *Crisis in the Humanities* c. kötetben, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1964, 71.o.: „Mi is az a 'bölcsészkultúra'? Lényegében az írásbeliségre alapozódó kultúra. … A bölcsész entellektüell lényegében az írott szó szakembere."

[7] Ian Willison még az 1960-as évek általánosabb válságát is a kommunikációtechnológiai váltásokkal-változásokkal hozza összefüggésbe. "This 'Crisis' – írja – involved a compulsive, and radical, enlargement of the received Definition of Culture" (I. R. Willison, "Remarks on the History of the Book in Britain as a Field of Study Within the Humanities: With a Synopsis and Select List of Current Literature", *The Library Chronicle of the University of Texas at Austin*, 21. köt., 3-4. sz., 102. o.). Mint Willison kiemeli, ez volt "the third of such mutations associated with a radical change in textuality – Athens and Alexandria in the 4th and 3rd centuries B. C., and Early Modern Europe being the times of the earlier two" (uo., 16-os jegyzet).

[8] Vö. különösen Bronislaw Malinowski *The Problem of Meaning in Primitive Languages*, a C. K. Ogden és I. A. Richards által szerkesztett *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism* c. kötetben, London: Routledge & Kegan Paul, 1923.

[9] Az Ong-i *primary orality* értelmében, Id. Walter J. Ong: *The Literate Orality of Popular Culture Today*, Ong *Rhetoric, Romance, and Technology: Studies in the Interaction of Expression and Culture* c. kötetében, Ithaca: Cornell University Press, 1971. Vö. Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London: Methuen, 1982.

[10] Goody nyugat-afrikai nyelvekrõl számol be, melyek ilyen vagy olyan – éppen adódó – szempont alapján képesek ugyan a beszédfolyam valamely sajátos szakaszára utalni, ám a mi értelmünkben vett szóra nincs szavuk (Jack Goody, *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, 115.o.). *Nevek* persze roppant szerepet játszanak a preliterális kultúrákban; ám, mint Harris

fõnevek és igék egyfelõl és mondatok másfelõl szembeállítása Arisztotelész *De interpretatione*-jában csakis az írásban artikulált nyelvre vonatkozhat. A történelem tanulmányozása úgyszintén szövegeket – írásos dokumentumokat – elõföltételez, miközben a *kézírással* sokszorosított, vagyis egyre pontatlanabbá váló dokumentumokra támaszkodó történetírás változatlanul képtelen tény és legenda következetes elválasztására. Csak a könyvnyomtatás korában alakul ki a modern történeti tudat;[12] és különösen a történelmi *haladás* eszméje.[13] S csak ezen történeti tudat háttere elõtt képzelhetõ el a mûvészettörténet és a régészet.[14] Hogy a modern klasszika-filológia csak a nyomtatott kiadások alapzatán bontakozik ki, magától értetõdik;[15] és semmiféle irodalomtudomány nem lehetséges, ameddig mû és szerzõ önazonossága szertefoszlik a kéziratos – vagyis pontatlan – szövegekben és képekben. Végül a *filozófia* kezdetei ismét az alfabetikus írás elsõ kialakulásának idejébe vezetnek vissza bennünket. A tisztán szóbeli kultúrának nincsen filozófiája; a Nyugat filozófiája eleinte – és mindvégig, egészen a huszadik századig – olyan fogalmi viszonyokról való gondolkodás, amely viszonyok egyáltalán csak a nyelv írásbelivé válásával jönnek létre. A preszokratikusok nem voltak filozófusok a szó mai értelmében; nem kozmológiai kérdéseken gondolkoztak; dalnokok voltak, akik egyfelõl a régi szóbeli és másfelõl az új írásbeli szintaxis eltérõ fogalmi sugallatai között próbálták kiismerni magukat.[16]

Amit azonban itt különösen alá szeretnék húzni: a bölcsészettudományokat voltaképp

nyomán (Roy Harris, *The Origin of Writing*, London: Duckworth, 1986) Olson rámutat, „rendelkezhetünk a név fogalmával anélkül, hogy a szó fogalmával rendelkeznénk; a szó nyelvi egység, a név a tárgy tulajdona..." (David R. Olson, *The World on Paper: The Conceptual and Cognitive Implications of Writing and Reading*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 71.o.)

[11] *A szofista*, 262a.

[12] Ehhez részletesebben: Nyíri Kristóf, "Historisches Bewußtsein im Informationszeitalter", a Dieter Mersch és Nyíri Kristóf által szerkesztett *Computer, Kultur, Geschichte: Beiträge zur Philosophie des Informationszeitalters* c. kötetben, Wien: Edition Passagen, 1991. Magyarul: "Történeti tudat az információ korában", *Holmi* 1990. október.

[13] Amint Elizabeth Eisenstein *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* c. mûvében megállapítja: "Mielõtt számot próbálnánk adni a haladás 'eszméjérõl', jobban tesszük, ha alaposabban megszemléljük azt a másolási folyamatot, amely nemcsak javított kiadások sorát tette lehetõvé, de a rögzített adatok állandó felhalmozását is. Mert úgy látszik, hogy a folyamatos változást az állandóság indította el. A réginek megõrzésével ... kezdetét vette az újnak tradíciója. ... a kommunikációs váltás évszázaddal vagy többel elõzi meg ... a modern történeti tudat kibontakozását... A múlt nem kerülhetett rögzített távolságba, ameddig az egyöntetû tér- és idõbeli keret nem épült fel." (Cambridge: Cambridge University Press, 1979, I. köt., 124. és 301.o.)

[14] "The ancient Greeks", írja például Finley, "already possessed the skills and the manpower with which to discover the shaft-graves of Mycenae and the palace of Cnossus, and they had the intelligence to link the buried stones – had they dug them up – with the myths of Agamemnon and Minos, respectively. What they lacked was the interest: that is where the enormous gap lies between their civilization and ours, between their view of the past and ours." (M.I. Finley, "Myth, Memory, and History", *History and Theory* 1965, 292.o.)

[15] „As a result of typography", írja Ong, „philology ... came into being. ... The new attention to textual accuracy in documents coming out of the remote past generated a consciousness of the differences between past and present in man's life-world such as had never before been known." (Walter J. Ong, *The Presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, New Haven: Yale University Press, 1967, 274.o.)

[16] Vö. mindenekelõtt Eric Havelock, „Preliteracy and the Presocratics" (1966), Havelock *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* c. kötetében, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1982, és Havelock *The Linguistic Task of the Presocratics*, a Kevin Robbáltal szerkesztett *Language and Thought in Early Greek Philosophy* c. kötetben, La Salle, ill.: Monist Library of Philosophy, 1983.

pen létrehozó, szövegekre irányuló érdeklõdést eredetileg egészen *gyakorlati* érdekek mozgatták. *A klasszika-filológia története* c. munkájában Rudolf Pfeiffer újra meg újra visszatér arra a mozzanatra, hogy a homéroszi szövegekkel való fogalmilag artikulált foglalatoskodás eleinte a homéroszi hagyományt folytató *költõk* ügye volt, akik az ekkoriban elérhetõvé váló új segédeszközöket igyekeztek, mesterségük gyakorlását megkönnyítendõ, elsajátítani.[17] A szofisták tudománya is teljességgel életközeli volt. Hadd hozzak itt egy hosszabb Pfeiffer-idézetet. „A bölcsészetnek már puszta létezése is – írja – a könyvön alapszik, s úgy fest, hogy könyvek az ötödik század folyamán lettek megszokottá, kivált szofista írások közegeként. … A szofisták az epikus és archaikus költészetet magyarázták, értelmezéseiket nyelvi megfigyelésekkel, definíciókkal és osztályozásokkal ötvözve … ám érdeklõdésük a homéroszi vagy lírikus költészet s úgyszintén a nyelv iránt mindig gyakorlati célzatú volt, 'az emberek mûvelését' tartották szem elõtt … Nem az volt a céljuk, hogy a költészetet önmagáért értelmezzék, vagy hogy nyelvtani szabályokat fedezzenek föl a nyelv szerkezetének megértése okán. A dikció helyességére törekedtek, s a megfelelõ szó megfelelõ formájának helyes kiejtésére… A szofisták nem a 'humanitas'-nak emberek viselkedését formáló értékeivel törõdtek, hanem tanításuknak vagy technikájuknak az egyén számára való hasznosságával, különösen ami a politikai életet illeti."[18] Az ún. logográfok vonatkozásában, akik az i. e. 6. és 5. században a szóbelileg áthagyományozott genealógiákat, kronológiákat, kozmológiákat és várostörténeteket följegyezték, Goody és Watt kiemeli, hogy azok az ellentmondásos tradíciókkal való konkrét-ismételt találkozások során – vagyis gyakorlati tevékenykedésük során – jutottak el a szövegkritikai beállítottsághoz.[19] A szókratészi-platóni fogalomtan kidolgozása válasz arra a gyakorlati zavarodottságra, amely újszerû, elvont – az írott nyelv szintaxisa által lehetõvé tett – szavak tömeges fölbukkanása folytán alakult ki. Eric Havelock a történeti Szókratészt olyan személyként rekonstruálja, aki az írásosság logikáját még nem igazán interiorizálta: Szókratész számára ténylegesen nehézségeket okoznak olvasottabb, illetve az írásban gyakorlottabb kortársainak új nyelvi szokásai; újra meg újra rákérdez bizonyos szavak jelentésére – ugyanis *nem érti* azokat.[20]

*

Whitehead sokszor idézett, 1929-bõl származó megfogalmazása szerint a Nyugat filozófiai hagyományát *Platónhoz írt lábjegyzetek* sorozataként jellemezhetjük.[21] Whitehead formulája mélyen helytálló. A görög filozófia kialakulása, Platónnal a középpontban, válasz volt a társadalmi kommunikációnak az alfabetikus írásbeliség elterjedése által keltett válságára. Ez a válság pedig minden írástudóvá nevelt nemzedék életében, azóta is, újra meg újra ismétlõdik; nem véletlen, hogy a filozófia, több mint kétezer éven át, nem tudott szabadulni Platón igézetétõl.

[17] Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship: From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford: Clarendon Press, 1968, ld. különösen a 3. skk. és a 87. skk. oldalakat.

[18] Uo. 16. sk. o.

[19] Jack Goody és Ian Watt: *The Consequences of Literacy* (1963), a Goody által szerkesztett *Literacy in Traditional Societies* c. kötetben, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, az itt érintett szemponthoz ld. a 45. oldalt.

[20] Eric A. Havelock, *The Socratic Problem: Some Second Thoughts*, a John P. Anton és Anthony Preus által szerkesztett *Essays in Ancient Greek Philosophy* c. összeállítás 2. kötetében, Albany: State University of New York Press, 1983.

[21] A. N. Whitehead, *Process and Reality* (1929). New York: The Free Press, 1969, 53. o.: „The safest general characterisation of western philosophical tradition is that it consists of a sequence of footnotes to Plato."

Az absztrakt terminusokat, s ezzel a platóni ideákat, az írás szintaxisa teremti. Az alfabetikus írás az i.e. 5. századot megelõzõen még kevéssé volt elterjedt; a század utolsó harmadára azonban az athéni társadalom gyakorlatilag írástudóvá vált. Platón kommunikációs forradalom közepette élt. Az írásbeliség kialakulását megelõzõen a görögök a homéroszi költeményeket befogadva tanultak – a *versmérték, ütem és dallam*[22] színpompás közegében, mint Platón megjegyzi. Platón nevetségesnek találja a Homérosz, mint „Görögország nevelõje" eszméjét, s eszményi államából kitiltja „a hõsi versformában megszólaló édes múzsát".[23] A Platón által ajánlott tanítás-nevelés ehelyett az elvont *ideák* tartományába vezet – olyan fogalmak tartományába, amelyek az érzékek számára nem, csakis a gondolkodás számára hozzáférhetõk.

Jól ismert, hogy Platón olykor megvetõen nyilatkozott az írott szövegekrõl. Amint a *Phaidrosz*-ban fogalmaz: „Aki … azt hiszi, hogy mûvészetét írásban hátrahagyhatja, nemkülönben az, aki átveszi, abban a hiszemben, hogy az írás alapján világos és szilárd lesz a tudása, együgyûséggel van telítve … A hozzáértõ ember eleven és lelkes szavá[nak]", mely, mondja Platón, „a tanuló lelkébe" íródik be, „az írott szó … csak árnyképe"; az írások látszólag „értelmes lényekként beszélnek, de ha megkérdezed valamelyik szavukat, hogy jobban megértsd: egy és ugyanaz mindig, amit jelezni tudnak."[24] Az írott szöveg, sugallja Platón, *nem interaktív*. Persze Platón maga is írásba foglalta filozófiáját – még ha dialógusaiban az eleven párbeszéd stílusát mímelte is. Sõt, mint Eric Havelock *Preface to Plato* címû monográfiájában[25] rámutat, az írás Platón számára nem pusztán új közeg volt, melyben filozófiáját kifejezhette; ellenkezõleg, az írás, az írásbeliség tapasztalata, a platonizmus *forrását* magát jelentette. Amikor Platón *a JÁMBORSÁG maga*, avagy *a SZÉP maga* (*auto to kalon*) vagy *a JÓ maga* természete felõl érdeklõdött, nem pusztán új kérdéseket tett föl; hanem olyan – elvont – kifejezésekre vonatkozó kérdéseket, amelyek szintaxisa az írásbeliség kibontakozását megelõzõen a görög nyelv számára egyszerûen ismeretlen volt. Emlékeztetek az *Euthüphrón* két döntõ passzusára: „Vajon a jámborság nem ugyanaz-e minden cselekedetnél, és önmagával azonos (*tauton esztin … to hoszion auto hautó*), az istentelen pedig ellentéte mindennek, ami jámbor, s önmagához hasonló és egyazon idea szerint való … [a]z elõbb nem világosítottál fel kellõképpen, barátom, amikor azt kérdeztem, mi a jámborság, hanem azt mondtad, hogy az jámbor dolog, amit most teszel, amikor gyilkosságért följelented az apádat. … Ugye emlékszel rá, hogy nem arra biztattalak, hogy a sok jámbor dolog közül eggyel vagy kettõvel ismertess meg, hanem azzal az egy alakkal (*eidosz*), mely által jámbor minden, ami jámbor?"[26]

Az írott nyelv kelti azt a benyomást, hogy minden szó alapvetõen egyféleképpen bír jelentéssel, tudniillik azáltal, hogy *jelöl* valamit. Annak a valaminek, ha absztrakt terminusokról volt szó, absztrakt tárgynak kellett lennie: imígyen születtek a platóni ideák. Dialógusaiban Platón ideák számos példáját említi. Mindannyiukra áll, hogy *érzékeinkkel nem megragadhatóak*. „A 'sok' jelenségrõl azt mondjuk, hogy látjuk, nem pedig ésszel fogjuk fel – az ideákról pedig, hogy ésszel fogjuk fel, nem pedig látjuk õket."[27] Mint Havelock hangsúlyozza: *az ideák elvont fogalmak*. „Amikor 'fogalmak'-nak nevezzük õket", írja, „akkor ezt a 'kép'-pel szembeál-

[22] *Az állam*, 601b. Szabó Miklós fordítása.
[23] 606e–607a.
[24] *Phaidrosz* 275c–276a. Kövendi Dénes fordítása.
[25] Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.
[26] Euthüphrón 5d, 6d, Kerényi Grácia fordítása.
[27] *Az állam*, 507b-c.

lítva tesszük. Amikor 'elvont'-nak nevezzük õket, a konkrét vizualizált eseménnyel vagy az eseményben szereplõ konkrét vizualizált dolgokkal állítjuk szembe. Joggal mondhatjuk", zárja gondolatát Havelock, „hogy a platonizmus alapjában véve felszólítás arra, miszerint a képies beszéd helyébe a fogalmi beszédet állítsuk. A fogalmivá váló beszéd szintaxisa átalakul, elvonatkoztatásokat kapcsol össze idõtlen viszonyokban, nem pedig idõbe rendezett eseményeket sorol."[28]

Ama nem-érzéki, elvont fogalmak jelölésére Platón az *idea* és *eidosz* szavakat választotta, amelyeket fölváltva használ, s amelyek közös jelentése: „forma" vagy „alak". Mind az *idea*, mind az *eidosz* az *idein* – látni – igébõl származik; az *eidosz*ból ered az *eidólon*: „hasonmás", „képzeletben élõ kép". A hangzás- és jelentésbeli közelség óhatatlanul kapcsolatot láttat idea és kép között,[29] as a sensible impression that provides a mere 'likeness' (eikon) or 'semblance' (phantasma) of the eidos" (Chicago: University of Chicago Press, 1986, 5. o.). Platón nem is mindig akarja vagy tudja e kapcsolat sugallatát elhárítani. Így például az *Euthüphrón*-ban, ahol *tekintetünket* az ideára mint *mintára* függeszthetjük.[30] Így a *Menón*-ban, amelynek elbeszélése szerint a lélek, születése elõtt, ténylegesen *látta* az ideákat, vagy akár az *Állam* nevezetes vonalhasonlatában, ahol a fogalmakat úgymond a gondolkodással vagy értelmünkkel (*dianoia*) *láthatjuk*. Havelock a platóni „idea" *vizuális kontaminációjáról* beszél,[31] és fölteszi a kérdést, hogy vajon Platón miért nem mondjuk a *phrontisz* vagy *noéma* terminusokat részesítette elõnyben az elvont gondolatok vagy fogalmak megjelölésére.[32] A homéroszi göröghöz képest, jelzi Havelock, az *eidosz* persze már Platónt megelõzõen is egyfajta szakjelentésre tett szert a matematikusok s jelesül a kozmológusok és az orvosok körében – utóbbiak szóhasználatában a „közös kinézetre", „általános alakra" utalt, hasonlóan a latin *species*-hez. S amennyiben a „fogalom" helyett a „forma" szót alkalmazta, véli Havelock, Platón ama elvont-általános jelentések tényleges-objektív érvényességét, nem pusztán szubjektív-mentális meglétét érzékeltethette. Havelock érvelését ezen a ponton nem tartom meggyõzõnek. Magam inkább arra gyanakszom, hogy Platón nyilván nem egészen tudta elfojtani magában a belátást, miszerint *az emberek elsõbben képekben gondolkoznak, s csak azután elvont szavakban*. Ez a belátás búvópatakként, idõnként fölföltörve, többnyire azonban a föld alá kényszerítetten kíséri végig a Nyugat filozófiájának történetét. Napjainkban azonban, mindenekelõtt a kognitív pszichológia haladásának köszönhetõen, a filozófia végképp megszabadulni látszik a képnélküli gondolkodás eszméjének lidércnyomásától.

A filozófia csak abban a közegben gondolkodhat, amely közegben kommunikálni képes, s csak olyan tárgyakról gondolkodhat, amelyeket kommunikációs eszköztárával meg tud jeleníteni. A Nyugat filozófiájának története egyfelõl a mozgó, színes, látható,

[28] *Preface to Plato*, 261.o.

[29] Mint W. J. T. Mitchell írja *Iconology: Image, Text, Ideology* c. könyvében: "[t]he very idea of an 'idea' is bound up with the notion of imagery. 'Idea' comes from the Greek verb 'to see', and is frequently linked with the notion of the 'eidolon', the 'visible image' that is fundamental to ancient optics and theories of perception. A sensible way to avoid the temptation of thinking about images in terms of images would be to replace the word 'idea' in discussions of imagery with some other term like 'concept' or 'notion', or to stipulate at the outset that the term 'idea' is to be understood as something quite different from imagery or pictures. This is the strategy of the Platonic tradition, which distinguishes the eidos from the eidolon by conceiving of the former as a 'suprasensible reality' of 'forms, types, or species', the latter.

[30] 6e, Kerényi Grácia fordítása.

[31] *Preface to Plato*, 268.o.

[32] Uo. 262.o.

hallható, tapintható világ spontán-mindennapi élménye s másfelõl a tiszta írásbeliség gerjesztette elvont fogalmiság közötti ismétlõdõ összeütközések története. Az összeütközések alapvetõen az írás közegében zajlottak, s róluk kizárólag az írás közegén át értesülhetünk: a gyõztes mindig is csak az elvont fogalmiság platóni hagyománya lehetett. Így volt ez a peripatetikus iskolában – a *De anima* ama tételének, mely szerint a lélek soha nem gondolkodik „képzet" (*phantaszma*) nélkül, elméleti következmények nélkül kellett maradnia abban a *szöveg*környezetben, amelyet, szükségképpen, az ész mint *írótábla* (*grammateion*) képe határozott meg;[33] így a brit empirizmusban – Locke-nál, akinek *Értekezés*-ében az elsõdleges minõségekrõl alkotott „ideák" (például a háromszög nevezetes elvont ideája[34]) aligha értelmezhetõek másképp, mint tényleges lelki *képek*ként, miközben a mû érvelése és egész terminológiája inkább az *idea = írott szó* egyenlõséget sugallja: az ideákat születésünkkor még nem tartalmazó elme *íratlan lap*, „white paper, void of all characters, without any ideas"[35], azaz téves úgymond az elménkbe „beleütött" (*stamped*) vagy „vésett" (sõt: „nyomott", *imprinted*) „velünkszületett betûjelek" (*innate characters*) tana;[36] vagy Berkeley-nál, aki a Locke-i ideákat mindenütt képeknek fogja föl, ám amellett kardoskodva, hogy képek nem hordozhatnak *elvont* tartalmat,[37] éppenséggel a platonikus szemlélet számára szolgáltat érveket; vagy Hume-nál, akinek idea-fogalma kifejezetten és egyértelmûen képies („[t]he term 'idea' – hangzik a Russell által jegyzett *The Wisdom of the West*-ben – is here to be understood in the literal Greek sense of the word. Thinking, for Hume, is picture thinking, or imagining, to use a Latin word which originally meant the same"[38]), Hume-nál tehát, akinek azonban – mondjuk ki – ugyanúgy a Gutenberg-galaxis foglyának kellett maradnia, mint – Nietzsche föllépését megelõzõen – az újkor minden filozófusának; így a *Tiszta ész kritikájá*ban, amelynek nagy föladata persze éppen érzékiség és fogalmiság egybekapcsolása, s amelynek szerzõje valósággal vergõdik a képies gondolkodás tényeit földolgozni képtelen lineáris szöveg béklyóiban – hadd utaljak csak a tiszta értelmi fogalmak sematizmusára („[a] fogalom sémáján mármost a képzelõtehetség azon általános eljárásának képzetét értem, mely a fogalom számára megalkotja a hozzá tartozó képmást", Kis János fordítása) –, vagy egyáltalán magának az értelemnek kanti alapmeghatározásaira, mint például: *Verstand ist das Vermögen, den Gegenstand sinnlicher Anschauung zu denken* (A 51).

Az ezerkilencszázhúszas évek végétõl kezdve – Wittgenstein és Heidegger munkásságában – a Nyugat filozófiája szakít Pla-

[33] 431a16–17 és 430a1–2, a magyar kifejezések a Filozófiai Írók Tárának kiadása nyomán. – Köszönettel tartozom Bodnár Istvánnak azokért a türelmes felvilágosításokért, amelyeket tõle a *De anima* bizonyos helyeinek értelmezéseit illetõen kaptam. Gondolatmenetem excesszusaiért Bodnár természetesen nem felelõs.

[34] „[V]ajon nem kíván-e meg egy bizonyos fáradságot és ügyességet a háromszög általános ideájának kialakítása (pedig ez éppen nem a legelvontabbak, legtartalmasabbak és legnehezebbek közül való)? Mert hiszen az nem lehet sem ferdeszögû, sem derékszögû, sem egyenlõ oldalú, sem egyenlõ szárú, sem egyenlõtlen oldalú, hanem mindez, és ugyanakkor egyik sem." (John Locke, *Értekezés az emberi értelemrõl*, ford. Dienes Valéria., Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, II.k., 212.o.)

[35] John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2. könyv, 1. fej., 2. paragrafus.

[36] 1. könyv, 1. fejezet, 1. és 5. paragrafus.

[37] "[T]he idea of man that I frame to myself must be either of a white, or a black, or a tawny, a straight, or a crooked, a tall, or a low, or a middle-sized man. I cannot by any effort of thought conceive the abstract idea above described." George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, Bevezetés, 10. pont.

[38] Bertrand Russell, *The Wisdom of the West* (1959), New York: Premier Books, 1964, 293.o.

tónnal. Hadd összpontosítsak most csak Wittgensteinre.[39] Ismeretes, hogy Wittgenstein szívesen olvasta Platónt; ám ennek jelentõségét a közvélekedés alábecsüli, s igazából nem is értette meg soha. 1931-ben – vagyis késõi filozófiája kialakulásának döntõ évében – Wittgenstein, jegyzetfüzeteiben, legalább tizenegy alkalommal utal Platónra, s számos szövegrészt idéz tõle, olykor egész hosszasan. Platón olyan szerepet játszott ama jegyzetfüzetekben, amilyenhez hasonlót egyetlen más filozófus sem. Wittgenstein azokat a helyeket idézi, újra meg újra, ahol Platón útja, különös jelentésfölfogásától különös ontológiáiáig, kiváltképpen világossá válik. Wittgenstein nyilvánvalóan úgy érezte, hogy a filozófiatörténetnek ama pontja, amelyhez visszatérni igyekezett, nem más, mint a pont, ahol Platón a tévutat választotta. Amint Schlicknek magyarázta 1931-ben: „Álláspontomat azzal tudom a legjobban jellemezni, ha azt mondom, hogy az éppen ellentétes a platóni dialógusokban Szókratész által képviselttel."[40] Valóban, egészen föltûnõ, hogy bizonyos alapvetõ wittgensteini megfogalmazások éppenséggel platóni megfogalmazások pontos megfordításának foghatók föl. Idézzük föl másodszor is Szókratész szavait az *Euthüphrón*ból: „Ugye emlékszel rá, hogy nem arra biztattalak, hogy a sok jámbor dolog közül eggyel vagy kettõvel ismertess meg, hanem azzal az egy alakkal, mely által jámbor minden, ami jámbor?" S most egy passzus a *Filozófiai vizsgálódások*ból: „Mindenféle nyelvjátékról beszélsz, de sehol sem mondtad meg, hogy mi is a nyelvjáték, s tehát a nyelv, lényege. Hogy mi az, ami mindezen folyamatokban közös, s nyelvvé, vagy a nyelv részeivé teszi õket. … – És ez igaz. – Ahelyett, hogy megadnék valamit, ami mindabban, amit nyelvnek nevezünk, közös volna, azt mondom, ezekben a jelenségekben semmi olyan nincs, ami mindegyikükben közös, ami miatt mindegyikre azonos szót alkalmazunk, – hanem egymással sokféle különbözõ módon rokonok." Hasonló eredményre jutunk, ha pl. különbözõ játékokat szemlélünk. „Társasjátékok, kártyajátékok, labdajátékok, harci játékok stb. Mi az, ami mindezekben közös?" – kérdezi Wittgenstein. – „Ne mondjad: 'Valami közösnek kell bennük lennie, különben nem hívnánk valamennyit játékoknak' – hanem nézzed, hogy van-e mindegyikükben valami közös. – Mert ha megnézed õket, nem fogsz ugyan olyat látni, ami mindegyikükben közös volna, de hasonlóságokat, rokonságokat fogsz látni, éspedig egy egész sort."[41] A görög filozófiatörténet jeles ismerõje, Guthrie nem véletlenül osztja a fölfogást, miszerint Szókratész problémáját végül – Wittgenstein oldotta meg.[42] Tegyük hozzá: Wittgenstein Platónnak nemcsak – leplezett – szóbeliség-ellenességét, hanem – hol leplezett, hol leplezetlen – kép-ellenességét is támadja, visszájára fordítja és meghaladja. Wittgenstein szerint a szónyelv és a képnyelv együtt, egymást áthatva funkcionálnak; a képek, ugyanúgy mint a szavak, életformánkba ágyazott eszközök. Kezdeteiben

[39] Wittgensteint és Heideggert együtt tárgyalom *A hagyomány filozófiája* c. kötetemben (Budapest: T-Twins Kiadó - Lukács Archívum, 1994).

[40] MS 302:14.

[41] *Philosophische Untersuchungen*, 65.sk.par.

[42] "Underlying the procedure of Socrates is an assumption, or faith, never mentioned because not consciously recognized, that the kinds of classes to which particulars belong, the 'forms' which they possess, have a quasi-substantial nature and hence a stability which enables the essence of each to be grasped, described, and clearly distinguished from all other essences. It is hardly surprising if Socrates did not … solve at one leap the 'problem of universals' that has plagued philosophers from his day to our own, or arrive at Wittgensteinian theory of 'family resemblances' which may at last have provided the right answer." (W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* 3. köt., Cambridge: Cambridge University Press, 1960, 440. o. – Guthrie itt jegyzetben Bambrough *Universals and Family Resemblances* c. cikkére utal, *Proc. Arist. Soc*. 1960-1961.)

e felfogás már a *Tractatus*-ban jelen van; ám csak Wittgenstein késõi filozófiájában teljesedik ki, s kiteljesedése mögött – most, hogy a kéziratos hagyaték végre egészében rendelkezésünkre áll – ugyanúgy kitapintható Wittgenstein Platón-élménye, mint esszencializmus-kritikája (metafizika-kritikája, ontológia-kritikája, vagyis implicit írásbeliség-kritikája) esetén.[43]

*

A hálózott társadalom interkommunikatív, multimediális viszonyainak jelenkori kibontakozásával az elsõdleges, problémamegoldó filozófia funkciója megint egyszer fölértékelõdik: a valóság, a szubjektum, az individuum, a közösség, a jelentés, az igazság, a racionalitás, a tudás, a hit, a hagyomány, a tekintély, a hierarchia s a demokrácia fogalmai újraértelmezést igényelnek. A filozófiai vizsgálódás, szükségképpen, az új médiumok felé fordul és eleddig ismeretlen és még nem kutatott kommunikációs módokat elemez: az elektronikusan-digitálisan közvetített hangot, a digitális mozgóképet, a változékony, nem-lineáris szöveget, a multimediális-interaktív hálózódást. Az ilyen elemzések elõbb a régi médium eszközeivel történnek, egyre inkább azonban az új, multimediális eszköztár segítségével is.

Aligha kétséges, hogy a 21. század filozófiája Platónt egyre inkább muzealizálni fogja. A *philosophy of mind* területén elõre látható az elektronikus hálózatokba merülõ, társaiktól gyakorlatilag soha sem elszigetelt kognitív alanyok jelenségét megragadó fogalmi törekvések megjelenése. Az ontológia területén máris olyan kísérletek kibontakozásának vagyunk tanúi, amelyek egyfajta nem-fizikai világ, a virtuális tárgyak, események és kapcsolatok kialakulását próbálják magyarázni, s valamiféle terminológiába foglalni.[44] A 21. század filozófiája nem önálló entitásokra, fogalmakra vagy jelentésekre fog összpontosítani, hanem hálózatokkal, interakciókkal és áramokkal-áramlásokkal lesz elfoglalva. Nem a puszta szövegek logikájával, hanem képekre és hangokra is kiterjedõ azonosságokkal, következtetésekkel és bizonyításokkal kell majd megbirkóznia. Midõn a nyomtatott könyvvel mint a kommunikáció uralkodó közegével szemben színre lépnek az elektromos és elektronikus médiumok – s kivált a multimediális interaktív hálózatok eljövetelével – a hangzó nyelv és a képi kommunikáció kiszabadul a Nyugat filozófiai hagyományának elfojtott tudattalanjából, s tárgyát alkotja egy merõben antiplatonikus, új filozófiának, a 21. század filozófiájának – amely egyre kevésbé lehet iskolafilozófia.

[43] Neumer Katalin fordításában idézem a *Filozófiai vizsgálódások* 518. paragrafusát: „Szókratész Theaitétoszhoz: 'És aki elképzel, annak nem *valamit* kellene-e elképzelnie?' – Th.: 'De, szükségképpen.' – Szókr.: 'És aki valamit elképzel, annak nem valóságosat kell elképzelnie?' – Th.: 'De, úgy tûnik.' - És aki fest, annak nem valóságosat kell-e festenie? – Nos, mi a festés tárgya: az ember képe (például) vagy az ember, akit a kép ábrázol?" – Ha a hagyatékban e hely legkorábbi, kezdetleges elõzményeihez lapozunk, a 111-es kézirat 14. sk. lapján a Platón-idézetet egy másik Platón-utalással együtt találjuk: "Plato nennt die Hoffnung eine Rede. (Philebos)" A vonatkozó *Philebos*-helyen viszont persze ott áll az ismert paszszus, s itt azt a Schleiermacher-féle fordítást idézem, amelyet Wittgenstein a jelek szerint ehelyütt használt, kérem az utolsó mondatra összpontosítani: "Unsere Seele scheint mir dann einem Buch zu gleichen. … Das mit den Wahrnehmungen übereinkommende Gedächtnis und jene Begegnisse, die mit diesen verbunden sind, scheinen mir dann in unsere Seelen gleichsam Reden einzuschreiben; und wenn dieses Vorkommnis Wahres schreibt, dann ist die Vorstellung wahr und es gehen aus ihm wahre Reden in uns hervor, wenn aber dieser Schreiber bei uns Falsches schreibt, so entsteht das Gegenteil von dem Richtigen. … noch ein anderer [befindet] sich zu derselben Zeit in unseren Seelen … Ein Maler, der nächst dem Schreiber des Gesprochenen die Bilder davon in der Seele zeichnet."

[44] Ld. pl. Manuel Castells *real virtuality* fogalmát *The Rise of the Network Society* c. munkájában (*The Information Age: Economy, Society and Culture*, I.köt.), Oxford: Blackwell, 1996.